

Ася Гумецька

НАЦІОНАЛЬНІ МОТИВИ В ПРОЗОВІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У своєму нарисі “Як я був колись белетристом?” Михайло Грушевський писав: “Письменство, літературна праця вважались мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов’язку, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завдання життя – вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя”¹.

Оце життєве кредо було забарвлене демократичними ідеалами: “...основним змістом того являлись визвольні, дещо соціалістично закрашені Кирило-Методіївські ідеї...”²

При цьому він глибоко переживав “недоробленість українського відродження”:

...розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов’язку перед без’язкою і безосвітньою народньою масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народности – здавались мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живучі покоління – поскільки б вони не хотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись³.

Однак, конкретного плану дій у нього спочатку ще не було: “Справа ... уявлялась мені... головно з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури – популярної, мистецької і наукової”⁴. Тому молодий Грушевський пішов на філологічний факультет Київського університету, де примушував себе вивчати непотрібні йому схоластичні предмети – латинських і грецьких класиків, які були розраховані на те, “щоб убити всякий громадський інтерес в студентах університету”⁵. Це лише загартувало майбутнього президента Української Народної Республіки, який, за власним свідченням, “в душі був революціонером, рішився йти пробоем проти усіх заборон і обмежень українського слова й життя”⁶.

---

¹ М. Грушевський. “Як я був колись белетристом?” // Його ж. *Із літературної спадщини*. Нью-Йорк; Київ, 2000. С. 127. Цитати подаються за правописом автора.

² Там само. С. 128.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 131.

⁶ Там само.

Національні почуття відзеркалилися і в поетичній, і в прозовій творчості Грушевського, зокрема в його незакінченій, здебільшого автобіографічній повісті “Чужі й свої”.

Розповідаючи про дитинство героя Комашинського, автор наголошує на українському духові в його родинному колі, хоч водночас не забуває згадати й про вади цього “українства”. Зокрема, з одного боку ми чуємо, що його батько “часто згадував своє село, ... сільські побрехеньки, пісеньки”, але також він “зневажав мову українську, яко мужичу”. З другого боку, його мати зросла “під впливом оповідань Квітки, Вовчка. ... мало не всього Кобзаря вивчила... любила українську мову, співи”, але також “дуже любила “Енеїду” й жартливі, хоч часом не дуже кебетні оперети ... і не знала добре ні України, ні люду, ні історії, ні ідей своєнародних”. В родині зберігали також “сільські звичаї, найбільш по святах”: варили кутю, співали колядки. Усі ці дитячі враження породжують слова: “Чудові часи, щасливий той, в кого є такі теплі, тихі згадки!”. Проте, коли герой почав зростати, “думати й читати”, його ставлення до такого “українського духа” починає кардинально мінятися з чисто національного на громадсько-патріотичне:

Тільки потім, через кілька років, читаючи, міркуючи, побачив він, що любить і мусить любити Україну, яко отчизну свою, яко українець, а не син українця, що повинен він любити мову українську не через те, що то мова батьківська, але національна, своє народна [с. 160]⁷.

Тепер ставлення до української мови як “мужичої”, яке він часто бачить серед своїх земляків, викликає в нього обурення. Навіть захоплення “Енеїдою” герой сприймає як прояв котляревщини, що принижує гідність українського патріота. У повісті натрапляємо на епізод, де генерал Барцович – “пузо, шия, наче у вола, ніс наче з буряка” – раптом починає цитувати “Енеїду” – цитує неправильно, герой його “потиху вилаяв: от розкис старий кнур од слив’янки й українця вдає” [с. 210]. Далі Барцович ще більше “розкисає”, кажучи:

А слухайте, Іване Андрівичу, я так думаю, що не може того бути – Україні завше під Москвою седіти. Повинна вона устати й знову мати й своїх козаків й гетьманів, як то Гоголь росписав. О той Гоголь! От химерно пише, які смішки видумує – Свербигуз, Пацюк!... Ха, ха, ха – й пан Барцович засміявся так, що очі чисто сховались за червоними опасистими щоками [с. 211].

Про Гоголя знаходимо згадку ще й в іншому місці повісті, де якийсь “панок” каже:

Чому ж письменці українські не боронять свого народу мовою руською? Чом не напишуть такого, як Гоголів “Бульба”, такі твори де б показали вони, що то за великий народ український; більш допомогли б вони сім, ніж своїм стрікуванням українським, котрого ніхто не читає [с. 179].

Оця національна риса – сміятися з самих себе – видається героєві однією з найнебезпечніших і шкідливих. Ось як він вибухає у відповідь на дурні “побрехеньки”:

⁷ М. Грушевський. Чужі й свої // *Із літературної спадщини*. Тут і далі після цитат з цієї повісті в квадратних дужках вказані сторінки.

Не вигадую, панове, розсердився Івась. Скажіть, будьте ласкаві, с кого ми сміємось? Ми глузуємо з свого ж українця, яко з дурного, складаємо про его усяки кумедії, оповідання, думаючи “які то дурні українці, од котрих ми, хвалити Бога й добродіїв, одрізнилися”. Так сміялись наші діди й батьки, читаючи “Енеїду”, так сміємось ми й досі, а ні на гич не побільшало в нас щиро українського духу. Ви звете себе українцями, а коли ви пригадуєте українські слова? Коли ви звертаєте на українську мову? – як хочете з свого брата українця глумитися або сміху надать якою-небудь побрехенькою. Я кажу се не про вас тільки, на лихо, скрізь те ж, але я, їй Богу, шага не дав [за] таких українців... [с. 178].

Реакція на цей вибух була однозначною: всі зникнули. Але пізніше один українець закинув героєві його “вибуховість”:

Знаєте що, – сказав Галузенко, – ви казали добре сьогодні, але чи гаразд се? Ви поразшугали усіх українців, зхотіли їм показати, що вони зовсім не українці. Це зовсім не політично; та я б, – засміявсь він, – кацапа почав би научати, що він українець, а не то що ви... Ви людей не знаєте, ви так ніколи каші не зварите... [с. 182].

На це герой відповідає, що він не політик, а “щиросердий народовець”, і не може “того дозволити, щоб у наш курт улізли нікчемні пустомовці”. І тоді його співрозмовник зауважує:

Отго-то й лихо в нас, добродію, – сказав Галузенко, скидаючи попіл із своєї цигарки. Через те то й діло йде зпокволу, розбившиися на чорзна-скільки куртів і кожен одвертаєця од другого, одхрещуєця й одпльовуєця, й знати не хоче... [с. 182].

Розмова кінчається оптимістичним підсумком героя:

Правда то правда, та тільки будьмо сподівачця, що далі сього не буде – се усе нова річ, мало не [на] наших очах і з’явилося, – хіба ж диво, що проводирі й сами добре не побачили що робить й метушачця Богзна-як? [с. 182]

Отже, бачимо, як змальовано “своїх”, погляньмо тепер на “чужих”. В одному з епізодів чуємо розмову між героєм та трьома його знайомими: поляком, росіянином і євреєм (“москалем” та “жидом”, за словами автора). Ось як він їх описує: лікар Козачковський – “поляк, але виріс на Україні й не цураючись того доброго, що є у поляків, не похваляючись, мав себе за українця”; “москаль, ледащо велике, писав всяку брехню у газетки маленькі, а жидок, цвічений і тендітний, мало не світився” [с. 224]. Між ними йде розмова:

москаль, певне, хтів догодити єму – як од панів таку вразу прийняв – без кінця лавав панів й пансьтво, розказував усякі їх вчинки й як він кому з їх вкрутив хвоста й як [вони] его бояця... Жидик розпитував Комашинського про народовсьтво й помаленьку, по-жидівськи, щоб як-небудь не вразити, нарікав народовсьтву – воно звісно діло добре, одначе вдаюця дуже у свое й не дбають про людське взагалі, що вони стають не людьми, а українцями; що от він жид – чуєте? – А єму однаково милі чи гишпанці, чи китайці, так треба було б й усім українцям [с. 224].

Як бачимо, один і другий зводили розмову до соціальних та інтернаціональних тем. Яка ж реакція Комашинського? Він лише каже: “Є й без їх кому” [с. 224].

А коли він залишається сам-на-сам зі своїм добрим приятелем Козачковським, розмова на цю тему продовжується. Комашинський каже:

Он жидик зараз про “людей взагалі” – звісно він се так казав, щоб своє жидівське цвічення показати, а міні ся думка в потилиці сидить. Часом, як подивися наших недоумів, недбалих, легкодухів, та й подумаєш, чи не єсть то велика дурниця наше народовсьтво [с. 224-225].

І далі:

Знаю й сам, що народовсьтво не перебранчає, щоб чоловіка любити і людей добрих всякої національностей. Та тепера шкода й міркувати про се – не до чоловіка тепера, як треба українця вирятувати – не “люде” ж поглинуть, а німці, москалі, ляхи, жиди... [с. 225].

Щодо “жидів”, то в іншій розмові, “...коли розбалакалися про жидів, розказували про їх шахрайство, жалкували за людом українським” [с. 178], хтось за них заступився, мовляв, “без жида у нас, у Київщині або хоч і на Волині, не дуже солодко було жити”, бо жиди ярмаркували по містах і містечках навіть узимку, а селянин “поки хліба ще зосталось та піч тепла, то й обценьками його не стягнеш...” [с. 178]. Хтось інший зауважує, що селянин у потребі скоріше до “жида” звернеться, ніж до пана, а герой це пояснює тим, що “...пан, чи добре діє, чи лупить селянина – чи дере з его штрафви, чи наділя его “популярними книжками” – усе оце робить як вищій низчому, яко “проводирь прогреса” і усе таке. А жида за свої гроші можна й вилаять і пожартувать конешне, не з таким жидом, котрий вже себе має теж за пана й “проводиря прогреса” [с. 178-179].

З цим поясненням ніхто не сперечається, усі тільки сміються. Інша розмова на цю тему закінчується багатомовними репліками:

- Ой ляхи, ляхи! Коли не будуть вони седіти на шії в нас!..
- Не буде ляха, не буде жида! – гірко засміявся Козачковський.
На нашій славній Україні,
На нашій не свої[й] землі...
- похмуро додав Комашинський.
- Що ж маємо робити, їх сила.
- Та я не про москаля, й без его ми на свою шию доволі годуємо...
- Не в нас тільки, але й скрізь.
- Не велика втіха по правді [с. 225].

Про “москалів” у повісті сказано багато й недвозначно. Хтось запитує героя: “От, чім же се вони, чужі, вам не догодили? Хіба волі вам мало, чи що?” На це Івась з гнівом відповідає: “От тобі на ... з нами грають як кіт з мишеням, то трохи пустять, то знов ухоплять. Чи давно був 1876-й рік? А тепер велика воля, скажете? У цих кацапів дві міри – одну прикладають до себе, другу до нас – що для кацапа честь, добре діло, то для нас – збродня, дурість. Ми держимось своєї мови, з нас глузують, ми хочемо своє письменсьтво мати – нас лають. Та що про своє – вони про усе добре міркують, тільки не про українське. Які-небудь провансальці починають своє письменсьтво – се добре й правдиво, хочемо ми своє письменсьтво – це вже зрада, страшна річ. За кожним українцем двадцять очей...” [с. 179].

Свою мету наш герой бачить ясно:

- Чого ж хочете ви, народовці, по правді, до чого простуєте із працею своєю?
- спитала Катря.

– Чого хочемо? Хочемо, щоб український народ не пропав гля миру, щоб не зажерли его німці, або ляхи, або москалі, щоб виявив він наукою, словом, життям громадськи[м] свій дух своенародній, свій хист та кебу на вжиток славянщини й усього роду людського. От чого хочемо ми... А гля сього повинно держатись свого, своенародного й розполоняти своє, а не чуратись та не міняти на чуже; гля сього треба придивляти до життя народа свого, минулого й сучасного, до народа, до слова его... О, не ест то мала річ мета наша, а що з нас глузують деякі, то або не бачуть за свій курячий ніс нічого, або не хочуть бачити [с. 186].

Одначе шлях до досягнення цієї мети здається йому важким і навіть досить сумнівним: “Як розібрати по правді, то ще й не скажу, хто більш винен, чи чужі, чи наші самі, що праця наша так зпокволу, ледве лізе” [с. 189].

Бувало часами, що пропадала усяка надія у мене, руки виснули, пропадали сили, дух й не бачив я нічого перед собою доброго...; гірше таких часів не знаю, чи є що на світі що-небудь. Усе, бачте, через те, що нема у українців доволі охоти й сили, щоб держатись своенародного – лясьська, московська хвиля хилить, зазирає їх... А нема, щоб купи держатися. От я казав – ми хочемо, народовці хочуть, а по правді мо й не можна міні казати так – розбилися, розрізнилися наші бозна як. Один каже: тра дась народові, щоб він сам розвивався й не спиняти его, другий – примушувати; один – од москалів якомога далі одбиватись, другий – ближче прибиватися; третій на ляхів усю надію покладає, четвертий – на соціальні ідеї – й усі товчущя, ради з’їсти один другого, а тим часом перевертні плодяцца без кінця; народ од усього доброго одбиваецця, ледащїє, псують его [с. 187].

Проте він не втрачає надії, як каже Леся Українка: “*contra spem spero*”: “Не вийде? Ну, така Божа воля! Треба достояти кінця... Та якби я не сподівався, то через се не став би казати, думати іначе, аніж тепера. Поки жив хоч один українець, я б усе казав своє – вернітєся до своєї мови, до свого побита, до своєї науки, не цурайтєся того, що вам Бог дав... З мене глузували б, мене звали б дурнем – хай, що дурне у людей, розумне у Бога... й не тільки у Бога, але й перед усім родом людським...”⁸ [с. 187].

Оці “метитування”⁹, як Грушевський називає свої роздуми над національним питанням, не залишають його і в пізніші роки, зокрема в його поезії. Щодо повісті “Чужі й свої”, то вона закінчується на досить мінорній ноті:

Зітхнув Комашинський й обернувся. Якраз у ві[кно] дивився ему вапняний вид Шевченка. Комашинський глянув й ему згадалися слова:

Колись то я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наше слово не вмирало.

⁸ Цікаво, що релігійних мотивів у повісті майже немає: от тільки коли герой закохався, то бере Біблію й читає “Пісню пісней” [с. 196], а ще у розповіді про виховання Катрі згадано, що “в книжках писано було – “Аз есмь Бог твой; доа не будут тебе боги инїи, разе мене”, – а кожний час її вчили міняти того Бога на усе, що хочеш, аби з того користь була” [с. 202]. Так само з іронією цитуються слова якогось малороса, що, мовляв, “Так вже довелось, що з’єдналась Велика і Мала Русь й не можна вже їх розрізнять, як то писано – що Бог поєднав, чоловік хай не розлучає; повинні українці кацапами зробитись, трохи раніш, трохи пізніш, але се буде й буде тоді велике, дуже царство, проти его не стане ніякий ворог” [с. 180].

⁹ У листі до Нечуя-Левицького: М. Грушевський. Чужі і свої [Примітки:]. С. 387.

– Та чи вблагав? – Комашинський пильно й смутно подивився на Тараса, але той мовчав, покійно, не рухаючись визирали з-під великодумного чола добрі, замислені очі, мов прозирали...

– Що додало єму покою такого, – казав Комашинський щиро, чи то єсть надія певна, чи одбіг він її й не жде вже нічого гля українсьтва?.. Українці, Українці!! [с. 235]

Думаємо, що якби письменник дожив до наших днів, то напевно змінив би тон на мажорний.